

İstanbul'da Kent Tarımını Tartışmak: Sermaye ve Topluluk Temelli Yaklaşımlar¹

Cemil YILDIZCAN²

İstanbul'da Kent Tarımını Tartışmak: Sermaye ve Topluluk Temelli Yaklaşımlar

Debating Urban Agriculture in Istanbul: Capital and Community-Based Approaches

Öz

Bu makale, "gıdayı engelleyen" (Tornaghi, 2017) bir megakent olan İstanbul'daki kent tarımı uygulamalarının dönüştürücü ve güçlendirici boyutlarını eleştirel bir perspektifle tartışıyor. Çalışma, kent tarımının içsel çelişkilerini ve çatışmalarını (McClintock, 2014) neoliberal kentsel bağlamda yerlerinden edilen geleneksel tarım aktörleri ve ilişkileri üzerindeki etkileri bağlamında tartışıyor. Ayrıca, giderek daha fazla kamusal ve özel teşviklerden yararlanan topraksız ve dikey tarım uygulamalarının, toplumsal olarak gömülü geleneksel tarım uygulamalarını ve gıdayı müşterekleştirme imkanlarını yerinden edip etmediğini sorguluyor. Bu bağlamda, sermaye yoğun yeni kent tarımı uygulamalarının, neoliberal bireyselleşme ve piyasalaştırmaya meydan okuma potansiyelinin kısıtlı olduğunu iddia ederken, kentsel gıda müşterekleri söylemi içinde yeniden konumlandırılabilir, kolektif kaynaklar ve topluluk temelli sorumluluk aracılığıyla neoliberal ilişkilerin sömürgeleştirdiği alanlarda toplulukları özgürleştirici ve güçlendirici bazı yanlar barındırdığının da altı çiziliyor.

Abstract

This article critically discusses the transformative and empowering aspects of urban agriculture (UA) practices in Istanbul, a "food-disabling" (Tornaghi, 2017) megacity. The study examines the internal contradictions and conflicts of UA (McClintock, 2014), focusing on its impacts on traditional agricultural actors and relationships displaced within the neoliberal urban context. It also questions whether soilless and vertical farming practices, which increasingly benefit from public and private incentives, displace socially embedded traditional agricultural practices and the possibilities of food communing. In this context, while capital-intensive new UA practices are argued to have limited potential to challenge neoliberal individualisation and marketisation, it is also emphasised that urban agriculture, which can be repositioned within the discourse of urban food commons, carries some emancipatory and empowering aspects through collective resources and community-based responsibility in areas colonised by neoliberal relations.

Anahtar Kelimeler: Kent Tarımı, Dikey Tarım, Topraksız Tarım, Kentsel Gıda Müşterekleri

Keywords: Urban Agriculture, Vertical Farming, Soilless Farming, Urban Food Commons

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Bu çalışma TÜBİTAK tarafından Bideb-2219 programı kapsamında 1059B192100569 başvuru numarası ile desteklenen doktora sonrası araştırmadan ve Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen #1080 numaralı projeden türetilmiştir.

² Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü, cyildizcan@gsu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6086-9053>

1. Giriş

Kent tarımının tanımı kendi başına oldukça tartışmalıdır. Kavramın tam olarak neye işaret ettiği üzerinde tüm boyutları ile oluşmuş bir mutabakattan bahsetmek oldukça güçtür. Bugün halen kent tarımı kavramının, kentsel tarım ya da kentte tarım gibi farklı karşılıklarla birbirlerinin yerine kullanımındaki belirsizlik kavramın işaret ettiği olgusal gerçeklik hakkında da bazı bulanıklıklar yaratmaktadır. Kavramı tanımlamaya çalışan bilim ve kamu politikaları çevrelerinde dikkate alınan önemli yaklaşımlardan biri Luc J.A. Mougeot'ya (2000) aittir. Mougeot çalışmasında, kent tarımının kavramsal ayırt ediciliğini eleştirel bir açıdan ele alır. Kent tarımı, çeşitli ekonomik faaliyet türleri, gıda ve gıda dışı ürün kategorileri, kentsel ve yarı-kentsel mekanlar, uygulandığı arazi üzerindeki farklı mülkiyet ve kullanım hakları, farklılaşan üretim sistemleri, pazarlar ve üretim ölçekleri gibi birbirinden çok farklı unsurlarla ilgilidir. Bunların her biri kent tarımını kırsal tarım karşısında ayırıştıran bazı özgül yanları vurgular. Örneğin büyük bir [kentsel] tüketim pazarının içinde ya da hemen ulaşabildiği bir bağlama yerleşen kent tarımı pratiklerinde, coğrafi yakınlık ve hızlı kaynak akışı gibi dinamiklerle tarımsal üretim, pazarlar ve işleme süreçleri kırsal tarımın çoğundan farklı olarak zaman ve mekân içinde daha fazla iç içe geçme eğilimindedir (Mougeot, 2000: 6). Aslında Mougeot'nun yaklaşımını önemli kılan noktalardan biri, kent tarımının uygulandığı alanların mekânsal dağılımını ve bunun etkilerini dikkate alması, genellikle küçük ölçekli, çok parçalı, dağınık ve merkezsizleşmiş üretim kapasitelerinin büyük kentsel sistemler ve pazarlarla nasıl ilişkilendiğini sorgulaması ve bunları sosyal, ekonomik ve çevresel fayda ve maliyetleri açısından tartışmaya açmasıdır.

Bu bağlamda Mougeot'nun çalışmasında kent tarımının "kentsel ekosistemle bağlantısı" özellikle vurgulanır ve bu, kavramın önemli ama ihmal edilen bir yönü olarak tanımlanır (2000: 9). Literatürde, kent besin döngüsü ve kentsel gıda sistemiyle olan bağlantısı gibi bazı boyutlarına ilgi gösteriliyor olsa da kent tarımının kent ekosistemine entegre olmuş ve bu ekosistemle etkileşimde bulunan bir tarımsal faaliyet olarak değerlendirilmesinin büyük oranda ihmal edildiğini savunur. Dolayısıyla, bu entegrasyon üzerindeki vurgu kent tarımını ayırıştıranın onun kentsel konumu değil de Mougeot'nun kentsel ekosistem diye adlandırdığı kentsel ekonomik ve ekolojik sistemin içine gömülü olması ve bununla karşılıklı belirleme ilişkisi içerisinde bulunması olduğunu gösterir. Buradan hareketle kent tarımı için Mougeot'nun önerdiği gözden geçirilmiş bir tanım şu şekildedir:

"Kent tarımı, bir kasaba, şehir veya metropol içinde (*intra-urban*) veya kenarında (*peri-urban*) yer alan ve gıda ve gıda dışı çeşitli ürünler yetiştiren, işleyen ve dağıtan bir endüstridir. Bu süreçte, büyük ölçüde o kentsel alanda ve çevresinde bulunan beşerî ve maddi kaynakları, ürünleri ve hizmetleri (yeniden) kullanır ve karşılığında yine büyük ölçüde bu kentsel alana beşerî ve maddi kaynaklar, ürünler ve hizmetler sağlar." (Mougeot, 2000: 10).

O halde, bu tanımdan hareket edersek kent tarımını yeni bir olgu olarak görmeyi gerektiren tanıma için hiçbir şey yoktur. Bununla birlikte değişen üretim ilişkileri ve sosyo-mekansal dinamikler kent tarımını ve onun çerçevelenme biçimlerini sürekli yeniden belirlemektedir. Bu çalışma kent tarımını sürdürülebilir ve adil gıda başlığı altında hızla yücelenen ya da özellikle topraksız üretim teknikleri ve sermaye yoğun tarımsal girişimlerle ilişkisine yaptıkları vurgudan hareketle onu neoliberal bir yönetimselliğin parçası olarak derin bir kuşkuyla karşılayıp gözden düşüren yaklaşımların ötesinde, eleştirel bir okuma yapma iddiasındadır. Bunu sorgularken kent tarımına için heterojen pratiklerin kent bağlamında özellikle gıda üretimi ile ilişkilenen aktörler açısından tek yönlü bir rolü ve etkisinden bahsetmenin güçlüğü mutlaka vurgulanmalıdır.

Kent tarımının zaman ve mekâna bağlı değişen anlamlarını bu alanda gelişen akademik literatüre dayalı olarak ele alacak olan bu makale, konuyu temelde iki ana başlık altında ele almaktadır. İlk bölüm, tarihsel olarak kentlerde her zaman bir düzeyde tarım yapılmış olduğundan hareketle kent tarımının

yeni bir olgu olarak görülmesinin kısıtlarını tartışmaktadır. Bu bağlamda neoliberal kentleşme süreciyle birlikte kentlerin tarımsızlaşması ve tarımın yeniden kentsel alanda gündeme gelmesi ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise, neoliberal kentselliğin yarattığı sorunlara tepki ya da yanıt olarak gündeme gelen kent tarımının özellikle kentteki yoksulların ve farklı türden ayrımcı pratiklere maruz kalan kesimlerin gıda güvenliğini ve adaletini kendi başına garanti etmesinin sınırlarına odaklanmaktadır. Özellikle kapalı ve kontrollü üretim biçimleri ve topraksız üretim teknikleri gibi yüksek ilk yatırım maliyetlerine ihtiyaç duyan kent tarımı pratiklerinin tarım ve tarımla geçinen toplulukların sürdürülebilirliği bağlamındaki etkilerini incelemektedir. Bu inceleme kent tarımının tarımla uğraşan ya da adil ve sağlıklı gıdaya erişmeye çalışan kentsel topluluklar üzerinde yarattığı sonuçlar bağlamında yeniden konumlandırılmasına katkı sunmaktadır. Makale sonuç bölümünde ise, toprağa ve araziye erişimin zorlaştığı neoliberal kentsellik içerisinde, kapitalist olmayan bir mantıkla kent tarımının hayata geçirilmesinin olanaklarını ve kavramı kentsel gıda müşterekleri tartışması içerisinde yeniden çerçevelemenin imkanını tartışarak sonlanmaktadır.

2. Kent Tarımı Yeni Bir Olgu mu?

Tarım tarihsel olarak insan yerleşimleri bağlamında her zaman var olmuştur. Asıl olarak değişenin kentselliğe yüklenen anlamda aranması daha doğru olabilir. Tarımın kentlere ait olup olmama sorununun kökeni, belki de en belirgin şekilde 19. yüzyıldaki üretim ve tüketim alanlarını zamansal-mekânsal olarak birbirinden ayıran sosyo-metabolik dönüşümde (Swyngedouw, 2006: 22) görünür hale gelmiştir. Bu yüzyılın ortalarından itibaren hızla artan nüfuslarıyla çarpıcı bir şekilde büyüyen sanayi şehirleri ve metropollerin, kırsal yaşamın yıkımıyla giderek daha fazla ilişkilendirilen bir kentsel modernitenin doğmasına ve “kentsel yaşam[ın] bir azınlık deneyiminden çoğunluk deneyimine dönüş[mesine]” yol açtığı söylenebilir (Gandy, 2016: 63-64). Bu durum, toprak ve tarımla geçimini sağlayan toplulukların ve ilişkilerin giderek marjinalleşmesi anlamına gelmiştir. Kapitalist gelişmenin bu erken dönemlerinden itibaren izi sürülebilecek tarımdan kopuş eğilimi doğa-toplum, kent-kır gibi ikilikler yaratmış, Marx’ın işaret ettiği toplumsal metabolizmada yarılmaya neden olmuştur. McClintock (2010: 197), metabolik yarığın (*metabolic rift*) toprağın verimini sağlayacak doğal/metabolik döngülerin kesintiye uğramasına dayalı olarak ortaya çıkan ekolojik boyutu³ kadar toprağın ve emeğin metalaşmasına paralel olarak geçimlik tarımsal nüfusun topraktan temizlenmesi/mülksüzleştirilmesi sonucu ortaya çıkan “toplumsal yarığın” (*social rift*) da kentleşme ve tarımsal gıda sistemi arasındaki bağlantıları anlamak için önemini altını çizer.

Ancak, neoliberal kentsellik bağlamında kent tarımının yeni bir anlam kazandığından bahsedilebilir. Bunun önemli bir boyutunu neoliberal politikaların neden olduğu uzun süreli ve sürekli bir tarımsızlaşma (*deagrarianization*) politikasının sonuçları oluşturur. Tarımsızlaşma, tarımsal ve toprağa dayalı geçim kaynaklarının yeniden üretimini olumsuz etkileyen sosyal, maddi ve biyofiziksel koşulların ortaya çıkmasına neden olan bir süreç olarak tanımlanabilir (Hebinck, 2018: 227). Bu süreç, tarıma dayalı geçim kaynaklarının giderek azalmasına, kırsal kesimde yaşayan insanların tarım dışı işlerde çalışmaya yönelmesine ya da şehirlere göç etmeye veya marjinal geçimlik tarımla uğraşmaya zorlanmasına yol açar. Dolayısıyla, tarımsızlaşma, Hebinck’e göre (2018) küçük ölçekli üretimin veya aile çiftçiliğinin toplam tarımsal üretimdeki payının azalmasıyla sonuçlanır. Neoliberal politikaların her yerde aynı yönde ve aynı biçimde ilerlediği ve benzer sonuçlar yarattığını söylemek her zaman doğru olmasa da neoliberal politikaların Türkiye’deki etkilerinin de buna paralel şekillendiğini söylemek yanlış

³ Karl Marx’ın kapitalist üretim ilişkilerinin doğa ve toplum arasındaki metabolik ilişkide neden olduğu bozulmaya yaptığı vurguya dayanan analizler, farklı yönlerde gelişen bir metabolik yarık düşünce okulu yaratmıştır. John Bellamy Foster, Paul Burkett, Brett Clark ve Jason W. Moore gibi isimlerin bu yaklaşımın güç kazanmasındaki rolleri özellikle vurgulanabilir. Bu düşünce okulunun önemli çalışmalarından biri olan Foster ve Clark’ın (2020) *The Robbery of Nature: Capitalism and the Ecological Rift* adlı çalışması McClintock’un burada işaret ettiği ekolojik yarık için oldukça açıklayıcı bir kaynaktır.

olmaz. Coşku Çelik (2024), neoliberalizmin basitçe Türkiye’de tarımın ve tarımsal pratiklerin tamamen yok olması anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Ulusal istatistiklerin doğruladığı gibi Türkiye’de tarımın GSYH içindeki payının neoliberal politikaların hâkim olmaya başladığı 1970’lerin sonundan itibaren düzenli olarak düşüyor olması önemli olmakla birlikte toplam tarımsal üretim değerindeki düzenli artış ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu nedenle, Çelik’in çalışması da neoliberal politikaların Türkiye’deki tarımsızlaşma bağlamında yarattığı etkiyi tıpkı Hebinck’in altını çizdiği gibi küçük çiftçiliğe dayalı bir yapının yerini, ulusal ve uluslararası tarım şirketlerinin hâkim olduğu bir yapıya bırakması üzerinden yorumlamayı önerir. Dolayısıyla bir yandan tarım ve toprakla uğraşan toplulukların tarımdan kopartıldığı ya da mülksüzleşerek yeniden ilişkilendiği bir süreç söz konusuysen diğer yandan tarımın ulusal ve uluslararası büyük tarım sermayesi için daha karlı bir sektör haline gelmesinin koşullarının oluştuğu daha karmaşık bir neoliberal dönüşüm söz konusudur.

Aslında kabaca şehirlerin merkezinin kitlesel tüketim ve hizmet sektörüne, çeperlerinin lojistik avantajıyla sanayi ve imalat sektörüne ve aynı zamanda mülklü sınıflar için lüks kapalı konut sitelerine (*gated communities*) terk edildiği neoliberal kent tahayyülünde kırsal alanlar da fiziki ve beşerî kaynaklarının ağır bir şekilde sömürüldüğü ekstraktivist bir sermaye mantığının etkisi altında kalmış görünmektedir. Toplulukları mülksüzleştirip tarım ve topraktan kopartırken tarımın büyük sermaye için karlı bir alan haline gelmesini sağlayan bu mantığın kendisidir. Gıda üretiminin sistematik olarak kentsel bağlamdan uzaklaştırıldığı bu mantığın sonucu gıdayı engelleyen (*food disabling*) şehirlerin yaratılması olmuştur (Tornaghi, 2017).

Toplumsal metabolizmayı zedeleyen bu sürecin karmaşık pek çok sonucunun yanında gıda ve tarım bağlamında görünür en doğrudan etkilerinden biri şehirlerde yığılan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için giderek uzayan gıda tedarik zincirlerinin ortaya çıkması olmuştur. Kent tarımını, bu mantığı derinleştiren neoliberal bağlamda yeni ya da alternatif kılan tarımı ilk kez ya da daha farklı biçimlerde kentin gündemine taşınması değil tarımı ve üretim ilişkilerini yerinden eden sermaye mantığını kesintiye uğratan heterojen yeniden tarımlaştırma girişimlerini canlandırması ve gıdayı engelleyen şehirleri gıdayı mümkün kılan (*food-enabling*) şehirlere dönüştürmek için toplulukların ihtiyaç duydukları becerileri yeniden kazanması için performatif bir alan sunmasıdır (Dehaene ve Tornaghi, 2021). Şirketleşmiş tarım-gıda rejiminin ve küresel gıda zincirlerinin dünya genelinde yarattığı üretim fazlasına paralel olarak yoksul topluluklar üzerinde küresel düzeyde sağlıklı ve yeterli gıdaya erişim konusunda yarattığı oldukça eşitsiz ve olumsuz sonuçlar zaman içinde birikmiş, özellikle 2007-2008 dünya finansal krizi ve ardından farklı zamansallıklarda yayılan kemer sıkma politikalarının derinleştirdiği işsizlik ve yoksullukla iç içe geçmiştir. 2000’li yıllarda başta Küresel Kuzey’de olmak üzere hem topluluklar ve aktivistler arasında hem de politika yapımcılar ve araştırmacılar arasında kent tarımına belirgin bir şekilde ilginin artışına tanıklık edilmiştir (Darly ve McClintock, 2017). Bu artan ilginin kolektif deneyimlerde daha kuvvetli bir yankı bulmasında Covid-19 pandemisi sonrasında piyasa mekanizmalarının mülklü sınıfların dahi gıdaya düzenli erişimini sağlayamamasının yarattığı kaygı ve arayışların da özel bir rolü olmuştur. Örneğin İstanbul özelinde pandeminin hemen başlarında şehrin 9 ayrı ilçesinde kurulmuş 29 kolektif bostanın tespit edilmesi de (İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu, 2020) bu durumu teyit eder niteliktedir.

İstanbul’daki bostanlar üzerine çalışan en önemli isimlerden olan Paul Kaldjian’ın araştırmaları, [kapitalist] kentleşmenin bugün neredeyse tamamen ortadan kaldırdığı ya da kentsel mekanın ve toplumun marjlarına sıkıştırdığı bostanların yüzyıllar öncesine dayanan uzun bir geçmişe sahip olduğunu ve İstanbul’un kimliğinin bir parçası olan bostancılık faaliyetinin tarımı kentsel yaşamla mükemmel bir şekilde ilişkilendirmenin yanı sıra bu pratiğin aktörlerine de yüksek bir itibar ve mesleki örgütlülük sunmuş olduğunu göstermektedir (Kaldjian, 2004: 285). Aslında bu önemli saptama tarımın, yalnızca mekânsal olarak değil toplumsal olarak da kent bağlamında marjinalleştirildiğinin altını kuvvetli bir şekilde çizer. İstanbul’da neredeyse Bizans döneminden beri varlığını ve formunu büyük

oranda koruyan bostanlar, 1950'lerden sonra üretim süreçlerindeki değişim ve işgücüne duyulan ihtiyaçla köylerden kentlere doğru yaşanan göçü takiben ve özellikle de 1980'lerde kentin içinde ve çeperinde artan toprak rantının tarım alanlarının daha radikal olarak azalmasına neden olması sonucunda giderek daralmış ve gelişen kentsel alanlar arasında sıkışmış, 1990'lı yıllardan itibaren ise ağırlıklı olarak yerini İstanbul dışındaki ilçe ve bölgelerdeki seracılık faaliyetlerine bırakmıştır (Tandoğan ve Özdamar, 2022: 239-240). İstanbul Planlama Ajansı (İPA) tarafından 2022 yılında açıklanan ve 7 farklı tema altında toplam 38 stratejik amaç ve bunlarla ilişkili 246 hedefin tanımlandığı İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi de İstanbul açısından bu durumu teyit eder niteliktedir. Gıda tedarikinde büyük oranda diğer kentlere bağımlı olan ve kent içerisindeki düşük tarımsal üretimin İstanbul'u gıdaya erişim açısından giderek daha kırılgan hale getirdiğini tespit eden Strateji Belgesi, İstanbul'un "2001-2021 yılları arasında tarım alanlarının yaklaşık %20'sini kaybet[tiğini]" ve "en çok tüketilen 20 üründe kendi ihtiyacını karşılama oranı[nın] 2020 yılında sadece %2 olarak hesaplan[dığını]" ortaya koymuştur (İPA, 2022: 230).

Yine de Kaldjian'ın halen kentte tarım işi ile uğraşanlardan aktardığına göre, İstanbul'da bir kısmı yüzyıllardır süregelen üretim faaliyetlerinin kalıntıları, bir kısmı da son yıllarda genellikle şehir merkezinden uzakta veya terk edilmiş arazilerde hayata geçirilmeye çalışılan alanlar olmak üzere bugün yaklaşık 1.000 geleneksel bostanın olduğu düşünülmektedir (Kaldjian, 2004: 287). Bugün şehrin neredeyse tüm eski ilçelerinde adında bostan geçen sayısız sokağın varlığı, aktivistlerin çabaları ile hayatta ve kamuoyunun gündeminde kalmaya çabalayan tarihsel bostanların kalıntıları ve Kaldjian'ın halen mevcut olduğundan bahsedildiğini aktardığı yüzlerce bostan kentte bir zamanlar ciddi bir bostan varlığı olduğunu göstermektedir. Buna karşın bugün kent tarımı faaliyetinin görünmezliğinin ardında bir toplumsal marjinalleştirme olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden, kent tarımını tartışırken bu toplumsal marjinalleşme durumu ve kent tarımının topluluk boyutu özellikle önemlidir.

Bunun yanında gıda üretimini ve hayvan besiciliğini kent bağlamında görünmez kılan yapısal etmenleri de özellikle vurgulamak gerekir. Bundan neoliberal kentsellik içerisinde daha da belirginleşen bir dizi sistematik engelin varlığını anlayabiliriz. Tornaghi'nin gıdayı engelleyen şehirlerden bahsederken özellikle üzerinde durduğu konulardan biri de şehirlerde insanların gıda üretiminde bulunma yetilerini kısıtlayan (*dis-abilities*) formel ve prosedürel engellerdir (2017: 787). Türkiye'de de kentsel alanlarda gıda üretimi ve hayvan yetiştirmeyi sınırlayan pek çok düzenleme söz konusudur. Yasal mevzuat her büyükşehir ve il belediyesine, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yönelik özel düzenlemeler yapabilme yetkisi tanımaktadır. Belediye sınırları içinde bölge halkının "mahallî müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla her türlü faaliyet ve girişimde bulunmak" (1593 SK m 15/a) ve "kanunların belediyeye verdiği yetki çerçevesinde yönetmelik çıkarmak, belediye yasakları koymak ve uygulamak, kanunlarda belirtilen cezaları vermek" (1593 SK m 15/a) gibi genel yetkiler, halk sağlığına ve çevreye etkisi üzerinden kent yaşamına uygun olmadığı düşünülen tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesini kırsal alanlar dışında oldukça zorlaştıran önlemler almaya izin verir. Bunun yanı sıra, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun şehir içinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan beslenmesini açıkça kısıtlaması (593 SK m 246) gibi doğrudan düzenleyici hükümler de bulunur.

Örnekleri çoğaltılabilecek bu düzenlemelerin yanında bir başka zorluk da 2014 yılında yürürlüğe giren yeni büyükşehir reformunun büyükşehir belediyesi bulunan illerde belediye sınırları ile il mülki idare sınırlarını eşitleyerek bu illerdeki kırsal alanları idari olarak kentsel alana dönüştürmesi olmuştur (6360 SK). 2022 yılında Ankara İli genelinde yürütülen bir saha araştırmasının bulguları büyükşehir reformunun tarım ve hayvancılığı nasıl engellediğini ortaya koyuyor. Reform öncesine kadar köy tüzel kişiliğine ait mera ve otlakların ilçe belediyelerine devredilip bu alanlara erişimin yasaklanması, öncesinde icar yoluyla hem köylü hem de köyün gelir elde edebildiği alanların köylüler yerine mahalle dışındaki kişilere kiralanması ya da tarım alanlarının hobi bahçelerine dönüştürülmesi örneklerinde olduğu gibi satılması veya bu kentsel yerleşimlerde hayvancılığın artık hukuken imkânsız hale gelmesi

gibi gelişmeler bu bağlamda öne çıkmıştır. Araştırmanın vurguladığı diğer bir nokta da toprağa erişimin zorlaşması ve bazı faaliyetlerin yapılabilirliğini yitirmesinin yanı sıra fiilen göz yumulan örnekler de dahil olmak üzere faaliyetlerini sürdüren mahalle sakinlerinin en başta su ve elektrik gibi üretime ilişkin girdilere erişiminin çok daha maliyetli hale gelmesidir (Aydn Koç ve Ömürgönülşen, 2023: 88-89).

Bu tabloyu bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, şehirlerin gıda üretimini engelleyen bu tür idari ve hukuki düzenlemeler tarım ve hayvancılık gibi faaliyetleri ya daha fazla sermayeye sahip olmayı gerektiren şirketleşmiş bir forma doğru yönelmeye zorluyor ya da şehrin çeperlerinde ve çatlaklarına sıkışmış geçimlik ya da çok küçük ölçekli üretimleri olanlara göz yumma gibi pratiklerle büyük bir keyfiyete mahkûm ediyor denilebilir. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen mekânsal ve toplumsal marjinalleşmenin tarım ve hayvancılıkla kent bağlamında uğraşanlar için kendilerine ait tanımlamaların, düzenlemelerin yokluğunda formel alanda da yaşandığı ve yeniden üretildiğini, yasal-formel düzlemde de giderek marjinalleştirildiklerini söyleyebiliriz.

O halde, son on yıllarda marjinalleşmiş olsa da tarih boyunca kentsel bağlamda var olduğunu söyleyebileceğimiz kent tarımı kavramı etrafındaki söylemsel canlanma, araştırmacı ve aktivist ilgisi ve bireysel ya da kolektif çabalar nasıl yorumlanabilir? Bu soruya cevap verirken, kentte tarım üzerine yapılan tartışmaların canlandığı ve şehir planlarının geliştirildiği tarihsel momentlere bakmak, bu ilginin tarihsel kriz anlarıyla çakıştığını göstermek açısından önemlidir. Sanayi devriminin mülksüzleştirerek proleterleştirdiği tarımsal emeği korumaya dönük 19. Yüzyıldaki yaklaşımlardan, 1. Dünya Savaşının yarattığı ağır kıtlık, ardından 1929'da Büyük Buhran'ın kitlelerin gıdaya erişimi üzerindeki negatif şoklar, savaş arası dönemin emeğin, toprağın ve kaynakların kullanımındaki tercihlerinin sonuçları ve nihayet 2. Dünya Savaşının ağır tablosuna cevap üretmeye çalışan 20. Yüzyılın teknik ve ütöpik planlarına, ya da gıda tedarik zincirlerini işlemez kılan Covid-19 pandemisi sonrasındaki gelişmeler ve 21. Yüzyılda kent çeperlerindeki büyük tarım alanlarının yerine küçük çiftlikler, bahçeler ve hâttâ ev ölçeğinde tarımı teşvik eden dayanıklı ve kendine yeter kentsel topluluklar oluşturma çabaları bunlara örnek olarak gösterilebilir (Tandoğan ve Özdamar, 2022: 227-238). Bununla birlikte, [özellikle Küresel Güney ülkelerinde] kent tarımı pratiklerinin yoksulların hayatta kalma stratejileri ve gıda tedarikinde kayda değer roller üstlenmesine rağmen, yoksulluğu azaltma etkisinin sınırlı olduğunu savunan görüşlerin varlığına dikkat çeken Hampwaye (2013), aynı zamanda bu pratiklerin yalnızca dar ekonomik etkilerine indirgenemeyecek çevresel, sosyal ve kültürel faydalarını ortaya koyan çalışmaların da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, kent tarımının yeniden canlanması, farklı boyutlarıyla ele alınması gereken önemli bir konudur.

3. Tarımın Topraksız mı? Kent Tarımında Sorun ya da Tehlike Ne?

Kent tarımının günümüz şehirleri içinde yoğun tarım uygulamalarından yüksek katma değerli ürünlerde uzmanlaşmış üretim pratiklerine ve tarım dışı kullanım alanları ile farklı entegrasyon biçimleri ile şekillenen süreçler sayesinde yeniden canlandığı söylenebilir. Neoliberal kentsellik içindeki bu yeniden canlanmada, kent tarımının küçük ölçekli, dağınık ve dış şoklara ve streslere karşı daha uyumlu yapısıyla yüksek katma değerli ve daha verimli ürünler üreterek kentsel ve kırsal alanlardaki ekonomik fırsatları değerlendirmede görece başarısı önemli rol oynar (Mougeot, 2000: 15). Dolayısıyla kent tarımının kırsal tarımsal sistemlerle karşılaştırıldığında sahip olduğu yüksek uyum kapasitesi ve daha yenilikçi niteliği tarımın kentlerin içinde ve çevresinde yeniden öne çıkmasının önemli bir boyutunu oluşturur.

Bu aynı zamanda, kent tarımının her zaman kentsel ve kırsal ekosistemlerle onarıcı bir biçimde ilişkilendiğini de ortaya koyan bir tanımdır. O halde bir bakıma kent tarımını şehirlerde yaygın bir yeniden tarımlaştırma bağlamında değil de neoliberal kentselliğin ürettiği ve süregiden bir tarımsızlaşma eğilimi karşısında dirençli küçük yapı ve sistemler oluşturma kabiliyeti üzerinden değerlendirmek çok yersiz olmaz. Kent tarımının karmaşık doğasını anlamak için daha sofistike bir

yaklaşımına ihtiyaç olduğunu vurgulayan McClintock (2014: 148), kentsel tarımın ne radikal ne de tamamen neoliberal olduğunu, aslında neoliberalizmin tarihsel ve mekânsal olarak özgül bir biçimini temsil ederken aynı zamanda bu yapıya karşı ortaya çıkan radikal bir hareket olarak diyalektik bir gerilim içinde var olduğunu belirtir. Çünkü kent tarımı, sadece gıda üretimiyle ilgili değildir; aynı zamanda mülkiyet hakları ve toprak kullanımı gibi daha geniş sosyal ve politik konular üzerinde de etki yaratır. Bu yüzden “yerel ve sürdürülebilir gıdalar kadar mülkiyet rejimlerini de üretir” (Glowa, 2017: 236). Glowa’nın altını çizdiği gibi, yerel yönetimlerin toprak kullanım haklarını benimseme biçimleri ve yerel toplulukların bu kullanım haklarına bakış açıları neoliberal prensiplere meydan okuma potansiyelini etkiler. Zaten McClintock’un (2014) bahsettiği diyalektik gerilim, tam da bu bireysel ya da kolektif girişimlerin başlangıç amaçlarını sağlamak için her zaman değilse de bazı durumlarda mevcut üretim, bölüşüm ve mülkiyet ilişkilerine meydan okumalarını gerekli kılan şeydir. O halde, çoğu zaman neoliberal mekanizmalar ya da piyasa dinamikleri karşısında oldukça zayıf görünen bu heterojen pratiklerin dönüştürücü gücü, onların her an kapitalist ilişkilerce yutulma (*co-optation*) tehdidi altındaki çelişkili varlıklarında bulunabilir.

İstanbul, kent tarımını bu çelişkili konumu üzerinden tartışmak için de oldukça ilginç ve önemli bir yerdir. Tarihi bostanları ile tarım yapan bir kentten giderek tarımsızlaşmış ve tarımsal alanlarını farklı kentsel yapılaşmalara kaybetmiş bir mega kent olması bu neoliberal dönüşümün izlerini görmek için olduğu kadar halen tarımsal üretimle farklı biçimlerde ilişki kuran birbirinden çok farklı aktörün ve topluluğun bir aradalığına tanık olmak için de bir fırsat sunmaktadır. Bu bir aradalık, kentin hızla büyümesi yüzünden yoğun yerleşim yerlerinin dibinde ya da arasında kalmış halen sosyolojik anlamda köy tipi bir yaşamın özelliklerini taşıyan yerleşim merkezlerindeki tarımsal faaliyetler⁴, yoğun göçmen nüfusun yoksullukla başa çıkma stratejisi olarak geçimlik bahçecilik uygulamaları, zanaat olarak bostancılık, özellikle kentin çeperindeki çiftçiler ve girişimcilerin üretimleri, kolektif bahçe ve bostan gönüllüleri ve aktivistlerin faaliyetleri, çeşitli teşvik ve yatırım desteği alarak yüksek teknoloji ya da yenilikçi yöntemler kullanan tarımsal üreticiler, yerel yönetimlerin bizzat yürüttüğü ya da destek olduğu üretim faaliyetleri, bireysel özel alanlarda (balkon, bahçe, teras, hobi bahçesi, vb.) sürdürülen küçük çaplı üretimler ve daha pek çok farklı deneyimi üretir. Ne var ki, bugün kent tarımı kavramı bu çeşitliliği bütünüyle kapsıyor görünmemektedir. Bu durum, kavramın resmi raporlarda, akademik yazında ya da politika belgelerinde kullanılma biçiminde açıkça fark edilebilir.

Daha önceki planlardan farklı olarak 31 Ekim 2023 tarihinde TBMM’de kabul edilen 2024 – 2028 yıllarını kapsayan On İkinci Kalkınma Planı (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023) kent tarımını bir tanım olarak doğrudan anmıştır. Plan, öncelikli gelişme alanları arasında sayılan “Tarım ve Gıda” başlığı altında 491.3 no’lu başlıkta şu şekilde bir politika ve tedbir tanımına yer vermiştir: “Ürün kayıplarının ve lojistik maliyetlerin azaltılarak tüketicilerin tarım ürünlerine uygun fiyatla ulaşabilmelerini temin etmek üzere önemli tüketim merkezi kentlerin çeperlerinde kent tarımının geliştirilmesine önem verilecektir” (2023: 99). Bu açıklama özellikle küresel düzeyde gıda tedarikine dair ciddi endişelerin ve sorunların biriktiği Covid-19 pandemisi sonrası dönemin ve ardından Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş durumunun yarattığı sosyo-politik iklimle oldukça uyumludur. Vurgunun temel olarak “tüketim merkezi” olarak tanımlanan kentlerin gıdaya erişimini ve erişim maliyetlerini garanti altına alma çabasında olduğu açıkça görülmektedir. Kuşkusuz burada gıda israfı ve karbon salınımının azaltılması gibi diğer çevresel etkilerin de bir rolü bulunuyor. Planda doğrudan kent tarımına atıf yapılan diğer yerlere baktığımızda, “Küresel Gelişmeler ve Eğilimler başlıklı bölümde Gıda Güvenliği ve Suyun Etkin Kullanımı” başlığı altında 59 no’lu maddede “İklim değişikliğine yönelik uluslararası

⁴ İBB’nin tarımsal üretim yapıldığını belirlediği 150 mahalle bulunuyor, bunların arasında Beykoz’da Cumhuriyet, Pendik’te Göçbeyli, Sarıyer’de Gümüşdere, Silivri’de Değirmenköy mahalleleri ya da bugün Kanal İstanbul projesi ile geleceği tamamen belirsizleşmiş Arnavutköy’deki Baklalı, Çilingir, Dursunköy, Yeniköy mahalleleri başta olmak üzere Silivri, Çatalca ve hatta Eyüpsultan’da bu projeden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmesi beklenen 30’un üzerinde mahalle sayılabilir.

düzyeyde alınan tedbirler ile” (2023: 11) ya da “Sürdürülebilir Şehirler ve Mega Kentler” başlığı altında 92 no’lu maddede yerel yönetimlerin kapasitelerinin geliştirilmesi gereken yenilikçi yaklaşımlar arasında sayılarak doğrudan sürdürülebilirlik ile ilişkilendirildiği (2023: 15) görülyor.

Planda ilgi çeken bir nokta da kent tarımının anıldığı yerlerde ya yeni girişimcilik alanları ile ya da topraksız tarım uygulamasıyla birlikte ve “yeni nesil uygulamalar” olarak anılıyor olmasıdır. Bunun arkasındaki bir neden Plan’ın “Uzun Vadeli (2024-2053) Gelişmenin Stratejisi ve On İkinci Kalkınma Planının (2024-2028) Temel Amaç ve İlkeleri ile Politikaları” başlıklı ikinci bölümünde 256 no’lu maddede İstanbul gibi mega kentler için paylaşılan öngörüde bulunabilir: “2053 dünyasında şehirleşmenin ve 10 milyon üzeri nüfusa sahip kentlerin artması beklenirken çevre dostu ve akıllı kentlerde ulaşım otonom araçlarla sağlanacak, gıda ihtiyacı susuz tarım, dikey tarım, topraksız tarım ve kent tarımı gibi uygulamalarla karşılanabilecektir” (2023: 45). Bu metinden, kent tarımının sıralı olarak paylaşılan susuz, dikey ve topraksız tarımdan farklı bir şey mi yoksa bunların düşündüğü ve oluşturduğu bir şey mi olduğu konusu çok açıkça anlaşılmamaktadır. Ancak metnin ruhu bir bütün olarak ele alındığında kent tarımı ile daha çok topraksız tarım başta olmak üzere yeni nesil gıda üretme tekniklerinin kastedildiği fark edilmektedir.

Tarım ve Orman Bakanlığının stratejik planları incelendiğinde ulusal kalkınma planı ile paralel bir şekilde 2024-2028 planına kent tarımını yaygınlaştırmak ve tarladan sofraya olan mesafenin kısaltılması yönünde bir stratejiye yer verildiği (2023: 68); aynı zamanda mevzuat yetersizlikleri, tarımda yaşanan nüfusun yenilikçi yaklaşımlara kapalılığı, yüksek ilk yatırım maliyetleri gibi nedenlerle yeterli başarının sağlanamaması, tarımsal işletme büyüklükleri ve ekilen tarım arazilerinin azalması riskleri bağlamında kent tarımında yenilikçi, topraksız ve dikey tarım uygulamalarında mevzuat ve destekleme faaliyetlerinin geliştirilmesi gibi önlemlerin dile getirildiği (2023: 98) görülmektedir. Fakat bu tanımlarda önemli kafa karışıklarının olduğu, uygulamalar konusunda da bir tartışmanın sürdüğü söylenebilir. Örneğin TBMM Plan Bütçe Komisyonu toplantısında bir muhalefet milletvekilinin On İkinci Kalkınma Planı’na dönük eleştirisi ve tercih ettiği ifadeler ilgi çekicidir: “‘Kent tarımı’ diye bir ifadeyi de yeni görüyoruz. Arkadaşlar, kent tarımı bugün kentlerde balkon ve bahçelerde yapılan, aslında ekonomik değeri olmayan bir tarım yöntemi. Ancak bu yöntem özellikle güneşi çok olmayan Orta Avrupa ülkelerinin bazılarında uygulanan bir yöntem ve bu yöntemde güçlü yatırımlara yani büyük yatırımlara ihtiyaç olduğunu öğrendik. ‘Kent tarımı’ diye bir tarım sonuçta ‘ihtiyaç olmayan bir yöntem’ diye ifade edildi işin uzmanları tarafından ama isteyen yaparsa yapar, ancak bunun özel bir devlet teşvikine ihtiyacı olmadığını görmekteyiz” (TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, 2023: 56). Bu milletvekilinin eleştirisi tarım konusunda yapılması gerekenin öncelikle yaklaşık 40 milyon dekarlık ekilip dikilmeyen tarım alanlarının yeniden tarıma kavuşturulması olduğu yönündeki vurgusuyla devam ediyor. Dolayısıyla kent tarımı ile geleneksel ya da kırsal tarım arasında keskin bir farklılığın hiç değilse toplumsal algı düzeyinde devam ettiğini söylemek yanlış olmaz.

İstanbul ili için hazırlanan Vizyon 2050 Strateji belgesinde tedarik zincirini kısaltırken karbon ayak izi oluşumunu da azaltacak bir önlem olarak “kentsel tarım alanlarının aktif olarak kullanılması” vurgusu dikkat çekmektedir (İPA, 2022: 98). Belgede özellikle İstanbul’un doğu-batı ya da kuzey-güney yönlerinde yayılmaya devam etmesinin yarattığı kentsel saçaklanma (*urban sprawl*) etkisinin tarım, orman ve yutak alanlar ile mevcut yerel doku ve fonksiyonları tehdit ettiğine dönük yapılan tespitler (2022: 168) kent tarımı kavramının dar bir okumasına indirgeyen bir bakışın sürdürülmediğini düşündürmektedir. “Her Koşulda Sağlıklı Gıdaya Erişimi Sağlamak” başlıklı 5 nolu amaç altında tanımlanan “Tarımsal üretimin ve kentsel tarım alanlarının artırılması ve üretimin teşvik edilmesi” hedefi de “[k]entin gıda tedarikinde dayanıklılığını artırmak üzere üretici refahının desteklenmesi; kentsel alanda dikey tarım, kent tarımı, kent bostanları gibi yöntemlerle yeni alanların oluşturulması hedeflenmektedir” (2022: 233) biçiminde tanımlanmıştır. Ancak yapılı çevrenin ve kentsel donatıların

hali hazırda yuttuğu alanlarda kentsel tarım alanlarının artırılması hedefine eşlik eden topraksız tarım uygulamalarının da stratejinin bir parçası haline getirildiği açıkça görülmektedir.

İstanbul'da belediyelerin kent tarımı başlığı altındaki çalışmalarında da son yıllarda topraksız tarım ve akıllı tarım uygulamalarına özel bir önem verildiği görülebilir. İstanbul'da yerel yönetimlerin bu yöndeki ilk somut yatırımı İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin bir belediye iştiraki üzerinden Yıldız Teknik Üniversitesi ile 2017'de imzaladığı protokole dayalı olarak kurulan "Topraksız Tarım Araştırma ve Uygulama Serası" olmuştur. Üniversitenin Davutpaşa Kampüsü içerisinde atıl haldeki 2 dönüm alan üzerindeki sera İBB tarafından yeniden düzenlenerek bir kontrollü tarım birimine dönüştürülmüştür (İBB, 2019). İBB İstanbul için ilk olan bu girişimin amacını, gelişmiş ülkelerin aksine topraksız tarım seralarının toplam seralar içindeki oranının yalnızca yüzde 3 gibi düşük bir rakam olduğu Türkiye'de daha "kaliteli", "sağlıklı" ve "katma değeri yüksek" bir üretimi sağlamak üzere "geleneksel tarım anlayışının dışında kent tarımının gelişmesi" olarak tanımlamıştır.

İstanbul'da belediye-üniversite iş birliğinin tarım alanındaki daha eski bir örneği sayılabilecek, İstanbul'un en önemli tarım merkezlerinden biri olan Silivri'de 2010 yılında Namık Kemal Üniversitesi ile işbirliği içinde 255 dönüm arazide kurulan Silivri Belediyesi Tarımsal Üretim ve Araştırma Merkezi de bu noktada anılabilir. Tarihi çok daha eskiye dayanan bu merkezin çalışmalarında da kent tarımı vurgusu son yıllarda artmış ve "bölge çiftçisine örnek teşkil etmesi amacı ile" merkezdeki ilk topraksız tarım tesisi 2019'da kurulmuştur (Silivri Belediyesi, 2020: 291). Üniversitelerle belediyeler arasındaki iş birlikleri ile geliştirilen projelere bir diğer örnek de Beykoz Belediyesi'nin 2021 yılında Çubuklu mahallesinde belediyeye ait hobi bahçesi içerisinde 450 metrekaarelik bir alanda Beykoz Üniversitesi ortaklığında kurulan "Topraksız Tarım AR-GE Uygulamaları Serası" olmuştur (Beykoz Üniversitesi, 2021). Yine benzer bir iş birliği örneği İstanbul Kalkınma Ajansı desteği ile Eyüpsultan Belediyesi'nin Kadir Has Üniversitesi ortaklığında 2022 yılında hayata geçirdiği "Tarım 4.0 Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi"dir. Mevcut çiftçilerle etkileşimin daha belirgin olduğu bu çalışmada da, kent tarımı ve yenilikçi/akıllı tarım uygulamalarına, yüksek katma değerli üretime ve girişimcilik boyutuna vurgu yapılıyor (Eyüpsultan Belediyesi, 2022).

Yeni dönem kentsel tarım uygulamaları bir yandan ilgi görürken bazı tartışmaları da beraberinde getiriyor. Kağıthane Belediyesi'nin ev sahipliği yaptığı ve Tarım ve Orman Bakanlığı'nın özel sektör iş birliğiyle hayata geçirdiği "İstanbul Kapalı Dikey Tarım Uygulama Merkezi"nin (Kağıthane Belediyesi, 2022) belediyeye ait kültür merkezi binasının 8. katındaki açılışına katılan Tarım ve Orman Bakanı "Toprağın korunduğu, suyun korunduğu, kimyasalların hiç kullanılmadığı, gübrelerin de minimum düzeyde kullanıldığı, sadece gün ışığını çağrıştıran LED aydınlatma ile fotosentez sürecinin gerçekleştirildiği bir süreci burada vatandaşlarımıza göstermek istiyoruz ama bilhassa gençlerimizin buraları ziyaret etmesini bekliyoruz. Bir şehrin her şeyden önce kendine yetmesini istiyoruz. Bundan dolayı da kent tarımını önceliyoruz." demiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Bakanın bu tip merkezlerin sayısının artırılacağını söylediği açıklamasında da, neredeyse tüm örneklerde gördüğümüz gibi kent tarımının akıllı tarım uygulamaları ve az toprakla ya da hiç topraksız yüksek verimli gıda üretimi ile daha fazla ilişkilendirildiği görülüyor. Tarım ve Orman Bakanının "güneşi görmemize gerek yok ya da illa 'toprak' dememize gerek yok" diyerek kentleri doyurmak konusunda bu üretim biçiminin sunduğu büyük fırsatı vurguladığı açıklaması bu yaklaşımın ikna edici olduğu kadar tedirgin edici kısmına dair de ipuçları barındırıyor. Kuşkusuz bu en başta, topraksız ve gün ışığı olmadan yapılan tarımın avantajlarının tarımsal arazilerin tarım dışı amaçlarla kullanılmasının bir bahanesi haline gelmesi yönündeki kaygılardır. Yine aynı konuşmasında bakan da bu endişenin altını çiziyor: "'Böyle bir yerde nasılsa üretim oluyor, toprak koruyucu olmaya gerek yokmuş' demek de doğru değil elbette. Çünkü burada yetiştirilebilecek ürünlerle bizim diğer ihtiyacımız olan ürünleri yetiştirebileceğimiz ortamların da aynen korunması ve geliştirilmesi gerekiyor" (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Neoliberal kentselliğin hiçbir zaman yalnızca tarımsızlaştırma politikalarına indirgenemeyeceği ve buna bu kentselliğin ürettiği mekan ve mülkiyet ilişkilerine paralel gelişen yeniden tarımlaştırma çabalarının eşlik ettiğini ifade eden Özdoğan (2023: 190-192), “bitkiler[in], topraktan ve çevresindeki her türlü ilişkisinden kopartılarak verimliliği -öncekilerle göre- daha otoriter yöntemlerle artırılan bir unsur olarak” değerlendirildiği ve giderek doğal girdilerden çok yüksek sermaye yatırımı gerektiren bu mekanik topraksız tarım uygulamalarının geleneksel ve zanaat olarak tarım pratiklerini yerinden eden ve gıda krizini derinleştiren yönleri olduğunu vurgular. Gıda krizi üzerine politika üreten ulusüstü kuruluşlar da, dikey veya topraksız tarım olarak bilinen ve hidroponik, aeroponik ve akuaponik gibi farklı teknolojileri içeren kontrollü ortam tarımının (*controlled environment agriculture*), bazı ürünler için tarladaki üretime göre yüzlerce kat daha yüksek bir verim sağlaması, su kullanımını azaltması ve toprağa erişim zorluklarını baypas etmesi gibi bazı önemli avantajlar sunsa da yapay aydınlatma ve sıcaklık ile hava kalitesini korumanın getirdiği yüksek enerji maliyetinin bu faaliyeti büyük ölçüde yüksek gelirli ülkelere uygun kıldığını vurgulamaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, 2023: 128). Her ne kadar Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı’nın “H2Grow” projesi gibi dünyadaki toprağa ve gıdaya erişim güçlüğü çeken kırılğan topluluklar için özel olarak geliştirilmiş daha az uzmanlık ve öz sermaye ile hayata geçirilebilecek uygulamalar üzerine çalışmalar varsa da tarımın bu biçiminin bazı özel teşvik ve destekler olmaksızın hayatını tarımdan geçindiren kitlelerin geniş bölümü için erişilebilirliği halen tartışmalıdır⁵.

Uygulayıcılarını köylü ya da çiftçi olmaktan daha çok (kapitalist) girişimciye dönüştüren bu yüksek ilk yatırım maliyetinin, topraksız tarım ve diğer akıllı tarım uygulamalarını sınıfsal olarak seçici bir çerçeve içinde anlamayı gerektiren bir etkisi olduğu bu anlamda iddia edilebilir. Tarımsal üretimin kendisini bu yüksek verimlilik oranları ile geleneksel üretim süreçleri karşısında görece bir rekabet gücü elde etmesi onu içinde bulunduğu kentsel ekosistemden soyutlanmış bir yatırım aracına dönüştürme riski barındırıyor. Bununla birlikte bir başka boyutun daha önemli olduğu vurgulanabilir. Bu da sermaye yoğun bir üretim biçiminin gelişmesine paralel olarak hem daha izole üretim birimlerinin oluşması hem de daha az emek yoğun bir üretim biçimine geçiliyor olmasıdır. Bu topraksız tarım uygulamalarının farklı emek yoğun ve kolektif üretim biçimleri kentsel alanda yerinden etme riski üzerinden değerlendirdiğimizde topraksız üretimin topraksız olması üzerinden olduğu kadar giderek “insansız” bir üretim biçiminin yerleşmesindeki rolü üzerinden de tartışılmayı hak ettiği söylenebilir.

4. Sonuç: Kent Tarımını Kentsel Gıda Müşterekleri İçerisinde Yeniden Çerçevelemek

Kentsel tarımsal peyzajların gıda üretimi için olduğu kadar topluluk oluşturucu, topluluklar arasında bağlar ve köprüler kuran bir boyutu da vardır (Erişen, 2022). Kuşkusuz bu kolektif bostancılık ve üretim faaliyetlerinde daha belirgindir. Ancak elbette bu söz konusu üretim pratiğinde toprağın kime ait olduğu, kim tarafından ve nasıl işlendiği, ürünün nasıl ve ne amaçla kullanıldığı gibi sorulara yanıtlardaki farklılıklara göre değişen niteliklere sahiptir. Örneğin İstanbul’daki pek çoğu belediyeler tarafından oluşturulan ve işletilen ve daha çok kent sakinlerinin yeşil alan taleplerine belediyenin verdiği yanıtlarmış gibi görünen topluluk bahçeleri, üzerinde geçimini tarımsal üretimden sağlayan hanelerin olduğu bostanlar ya da gecekondulu mahallelerdeki bireysel (hane içi) veya kolektif (komşular ve/veya akrabalar arasında) tüketim için işlenen bahçeler aracılığıyla kurulan ya da geliştirilen topluluk dinamikleri ve kentsel gıda sorunları ile ilişkilendirme biçimleri oldukça farklıdır (Türkkan, 2023).

Bununla birlikte tarım faaliyetlerinin bir düzeyde yer temelli bir dayanışma ve kimliklenmeyi dayattığı ya da ürettiği söylenebilir. Çünkü örneğin belirli bir yerde sağlıklı ve iyi gıdanın üretimi, meralar gibi kırsal, ekolojik ve gıda müştereklerinin artmasına, imece kültürü gibi topluluklar arasındaki dayanışmanın güçlenmesine, toprağın, suyun ve havanın korunması ile pestisitle mücadelenin ise üreticiler arasında yatay, eş düzeyli (*peer-to-peer*) ve topluluk temelli denetim ve güven mekanizmalarına dayanmasına ihtiyaç duyar.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://innovation.wfp.org/project/h2grow-hydroponics>.

Oysa ürün verimliliği üzerine yoğunlaşan tarım pratiklerinin yarattığı asimetri kent ve kent çeperinde tarımla geçinen topluluklarda insan ve insan-ötesi-doğa arasındaki ilişkiyi kopartan yabancılaştırıcı bir etki yaratma tehlikesi barındırır. Daha az kişinin dahil olduğu ve mekanize olmuş üretim süreçleri gıda üretimini artırmadaki başarısının yanında gıdayı toplumsal olarak gömülü olduğu ilişkilerden soyutlama riskini de beraberinde getirir. Burada önemli bir soru bu riskin bertaraf edilip edilemeyeceği ile ilgilidir.

Kent içinde ve kent çeperlerinde yapılan tarımsal faaliyetlerin bütünü, dolayısıyla ticari ve teknoloji odaklı sermaye yoğun üretimlerin yanı sıra yerel toplulukların katılımını ve sosyal ve ekolojik adaleti ön plana çıkaran daha küçük ölçekli ve kolektif girişimleri de kapsayan kent tarımı kavramı her zaman çelişkili bir pratikler kümesine işaret eder. Özellikle toprağa erişimin giderek zorlaştığı neoliberal kentsellik içerisinde kent tarımının kapitalist olmayan bir mantıkla hayata geçirilmesinin yollarının düşünülmesi kentsel ekosistemlerin karşı karşıya olduğu tehdide yanıt üretmek için oldukça önemlidir. Tornaghi'nin belirttiği gibi, kent tarımı, neoliberal kapitalist ilişkilerin sömürgeleştirdiği bir dizi alanda bunlara karşı koyarken kırılğan gruplar açısından daha adil ve erişilebilir bir kentsel gıda alanı oluşturma potansiyeline sahip ama kenarda ve arada kalmış çelişkilerle dolu bir uygulama alanı olmaya devam etmektedir (2017: 782).

Kent tarımının gıda erişimi, beslenme kalitesi ve ulusal gıda egemenliği gibi çeşitli faydalar sunduğunu öne süren savunucuların, yereli otomatik olarak ekolojik sürdürülebilirlik ve adil üretim pratikleriyle ilişkilendirerek gerçekte var olmayan üstün değerler atfettiği ve bu nedenle yanıltıcı varsayımlar üretebileceği riskine dikkat çeken; ayrıca sermaye hareketlerinin etkisiyle kent tarımının ya kentsel arazi piyasalarına yeniden entegre olma ya da mevcut değer üretimine meydan okuduğunda marjinalleşme ihtimallerini göz önünde bulundurmaya öneren eleştirel yaklaşımlar da dikkate alınmalıdır (Sharzer, 2012). İstanbul örneğine odaklanan çalışmalar da kent tarımının, kentsel arazilerin kullanım değerine yaptığı vurguya rağmen mülkiyet rejimine ya da kentsel dönüşüm süreçlerinde yükselen değişim değeri baskısına karşı duramamaktadır; bu nedenle, 1980'lerden bu yana pek çok kentsel bahçe bu süreçler karşısında kaybedilmiştir (Türkkan, 2023: 42).

Yine de kent tarımını tehlikeli ya da riskli kılan pratiğin kendisinden çok onu çerçeveleyen piyasacı mantığın baskınlığı olma olasılığı da dışlanmamalıdır. Kent tarımının geleneksel ve emek yoğun tarım faaliyetlerini ve geçimlik tarım pratiklerini dışarıda bırakan dar anlamını değiştirmek ve daha kuşatıcı bir tanımda ısrar etmek, yalnızca söylemsel bir meydan okuma olmanın ötesine uzanabilir. Kent tarımının toplumsal, ekolojik ve ekonomik etkilerini değerlendirmenin önündeki en büyük zorluklardan birinin ortak bir analitik çerçevenin olmaması olduğunu vurgulamıştık. Dolayısıyla bu yöndeki kolektif bilgi üretme çabalarına ihtiyaç öne çıkmaktadır⁶. Kentsel bağlamda tarımdaki farklı pratiklerin tanımlanması ve bunların her birinin kentsel ekosistemin bir parçası olarak yeniden çerçevelenmesi farklı ve dönüştürücü pratiklerin yeşermesi için de bir fırsat sunabilir. Topraksız tarım uygulamaları da bugün işgal ve savaş koşulları gibi açık alanlara erişimin imkansızlaştığı, önemli kimyasal sızıntı gibi insan kökenli çevre felaketlerinin yaşandığı ya da işlenebilir toprak olsa bile salgınlar gibi tarımsal emeğin hareketinin kısıtlandığı durumlarda onarıcı ve güçlendirici pratikler sunabildiği unutulmamalıdır.

⁶ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin 21 Mayıs 2024'te düzenlediği "Kentte Tarım Paneli: Permakültür, Balkon Tarımı, Kent Bahçeciliği, Şehir Bostanları" başlıklı etkinlik, bu yönde gerçekleştirilen kolektif çabalara yakın tarihli bir örnek olarak verilebilir. Panelde, kavramın kent tarımı, kentsel tarım ve kentte tarım gibi farklı kullanım biçimlerinin ve bu tercihlerin yansımalarının; ayrıca kavramın işaret ettiği birbirinden farklı toprak ve arazi kullanım biçimleri, üretim teknikleri ve üretim ilişkilerinin ve bunları çerçeveleyen toplumsal, siyasi ve idari süreçlerle bağlantılarının ele alındığı çok boyutlu ve eleştirel bir tartışma yürütülmüştür.

Cemil YILDIZCAN

Araştırma ve Yayın Etięi Beyanı

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Bu alışma TÜBİTAK tarafından Bideb-2219 programı kapsamında 1059B192100569 başvuru numarası ile ve Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen #1080 numaralı projeden kapsamında desteklenmiştir.

ıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar atışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Aydın Koç, F. ve Ömürgönülşen, U. (2023). 6360 Sayılı Kanunun getirdiği yeni büyükşehir yönetimi modelinde belediyelerin tarım ve hayvancılığı destekleme görevleri ve mevcut faaliyetleri hakkında kırsal alanda yaşayan halkın memnuniyet düzeyi üzerine bir araştırma: Ankara örneği. *MEMLEKET: Politics & Administration/Siyaset Yönetim*, 18(39), 62-99. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1209900>
- Beykoz Üniversitesi (2021). Topraksız tarımda üniversite-belediye iş birliği [Haber bülteni] Erişim adresi https://www.beykoz.edu.tr/content/editor/61233efeb3447_beykozuni-ar-ge-kulubu.pdf
- Çelik, C. (2024, Ağustos). The social reproduction of natural resource extraction and gendered labour regimes in rural Turkey. *Journal of Agrarian Change*, 24(3), e12535. <https://doi.org/10.1111/joac.12535>
- Darly, S. ve McClintock, N. (2017). Introduction to urban agriculture in the neoliberal city: Critical European perspectives. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 16(2), 224-231.
- Dehaene M. ve Tornaghi C. (2021). Conclusions. The programmatic dimension of an agroecological urbanism, C. Tornaghi ve M. Dehaene (Ed). *Resourcing an agroecological urbanism. Political, transformational and territorial dimensions* (s.220-228) içinde, London: Routledge.
- Erişen, Y. (2022). The role of urban agriculture in sustainable urban development, creation of social bonds and community formation. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Eyüpsultan Belediyesi (2022) Tarımda Kalkınma için Kolları Sıvadık: Tarım 4.0 [Haber] 24 Şubat 2022. Erişim adresi <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/news/tarimda-kalkinma-icin-kollari-sivadi-k-tarim-4/16700>
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO. (2023). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2023: Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural–urban continuum Rome*. FAO. <https://doi.org/10.4060/cc3017en>
- Foster, J. B. ve Clark, B. (2020). *The Robbery of Nature: Capitalism and the Ecological Rift*. NYU Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1jk0hp8>
- Gandy, M. (2006). Urban nature and the ecological imaginary. N. Heynen, M. Kaika, and E. Swyngedouw (Ed). *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (s.62-72) içinde, London: Routledge.
- Glowa, M. (2017). Urban Agriculture, Food Justice, and Neoliberal Urbanization: Rebuilding the Institution of Property. A. Alkon & J. Guthman (Ed). *The New Food Activism: Opposition, Cooperation, and Collective Action* (s.232-256) içinde. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1515/9780520965652-011>
- Hampwaye, G. (2013). Benefits of urban agriculture: Reality or illusion?. *Geoforum*, 49, R7-R8.
- Hebinck, P. (2018). De-/re-agrarianisation: Global perspectives. *Journal of Rural Studies*, 61, 227-235.
- İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu (2021). *Tarım Yapan Kent İstanbul: Bugünden Yarına Müşterek Hayatlar*, İstanbul Kent Konseyi. Erişim adresi <https://istanbulkentkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/Tarim-YapanKent-Istanbul.pdf>.
- İPA (2022). *İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi*. Erişim adresi https://ipa.istanbul/wp-content/uploads/2022/07/ISTANBULVIZYON2050_Kitap.pdf.
- İBB (2019). İstanbul Topraksız Tarım Serası Kurdu. [Haberler] 11.12.2019. Erişim adresi <https://www.ibb.istanbul/gundem/haberler/ibb-topraksiz-tarim-serasi-kurdu-35196>

- Kağıthane Belediyesi (2022). Bakan Kirişçi'nin Katılımıyla Dünya'nın 2. En Derin Dikey Tarım Merkezi Kâğıthane'de Açıldı [Haber] Erişim adresi https://www.kagithane.istanbul/guncel/haber_detail/bakan-kiriscinin-katilimiyla-dunyanin-2-en-derin-dikey-tarim-merkezi-kagithanede-acildi/76/9999/0
- McClintock, N. (2010). Why farm the city? Theorizing urban agriculture through a lens of metabolic rift. *Cambridge journal of regions, Economy and Society*, 3(2), 191-207.
- McClintock, N. (2014). Radical, reformist, and garden-variety neoliberal: coming to terms with urban agriculture's contradictions. *Local Environment*, 19(2), 147-171. <https://doi.org/10.1080/13549839.2012.752797>
- Mougeot, L. J. A. (2000). Urban agriculture: Definition, presence, potentials and risks, and policy challenges. *Cities feeding people series Rep 31*, Ottawa: International Development Research Centre <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/bitstream/10625/26429/12/117785.pdf>
- Sharzer, G. (2012). A critique of localist political economy and urban agriculture. *Historical Materialism*, 20(4), 75-114.
- Silivri Belediyesi (2020). T.C. Silivri Belediyesi 2019 Faaliyet Raporu. Erişim adresi https://www.silivri.bel.tr/uploads/faaliyet_raporu_2019.pdf
- Swyngedouw, E. (2006). Metabolic urbanization: the making of cyborg cities. N. Heynen, M. Kaika, and E. Swyngedouw (Ed). *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (s.21-40) içinde, London: Routledge.
- Tandoğan, O. ve Özdamar, E. G. (2022). Kentsel Tarımın Tarihsel Süreç İçinde Değişimi. *İDEALKENT*, 13(35), 221-251.
- TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı (2023), Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu 24 Ekim 2023 Salı 6'ncı Toplantı, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 28 Yasama Yılı:2, Erişim adresi https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3170
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). *On İkinci Kalkınma Planı 2024-2028*. Erişim adresi https://onikinciplan.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). 2024-2028 Stratejik Plan, Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2022). İstanbul Kapalı Dikey Tarım Uygulama Merkezi Hizmete Açıldı [Haber] 8 Aralık 2022. Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5624/Istanbul-Kapali-Dikey-Tarim-Uygulama-Merkezi-Hizmete-Acildi>
- Tornaghi, C. (2017). Urban Agriculture in the Food-Disabling City: (Re)defining Urban Food Justice, Reimagining a Politics of Empowerment. *Antipode*, 49(3), 781-801. <http://dx.doi.org/10.1111/anti.12291>
- Türkkan, C. (2023). Urban Gardens vs. Community Gardens: Tensions and Trajectories for Urban Agriculture in Istanbul. *Moment Dergi*, 10(1), 30-47.